अध्याय 13: पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि

विषय-सूची

12 प्रश्नावली · 37 प्रश्न

प्रश्नावली 1	एतानि सर्वाणि सुभाषितानि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु लिखन्तु च ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 2	अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 3	अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन उत्तराणि लिखन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 4	चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 5	अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा ‘आम्’ अथवा ‘न’ इति लिखन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 6	चित्रे दर्शितस्य नाम लिङ्गं च निर्दिशन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 7	वलये पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 8	पट्टिकातः पदानि चित्वा निर्देशानुसार पदानि लिखन्तु ।	3 प्रश्न
प्रश्नावली 9	पाठगतानि सुभाषितानि स्मृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।	7 प्रश्न
प्रश्नावली 10	चित्राणि दृष्ट्वा उचितान् श्लोकांशान् लिखन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली योग्यताविस्तरः	एतानि सुभाषितानि विविधग्रन्थेभ्यः स्वीकृतानि सन्ति — तेषां ग्रन्थानां परिचयः	1 प्रश्न
प्रश्नावली परियोजनाकार्यम्	परियोजनाकार्यम्	3 प्रश्न

प्रश्नावली 1 — एतानि सर्वाणि सुभाषितानि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु लिखन्तु च ।

प्रश्न 1

एतानि सर्वाणि सुभाषितानि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु लिखन्तु च । (इन सभी सुभाषितों को जोर से पढ़ो, याद करो और लिखो ।)

हल

यह अभ्यास छात्रों को स्वयं करने के लिए है — पाठ के सभी सुभाषितों को जोर से पढ़कर, याद करके एवं लिखकर अभ्यास करें।

उत्तर: छात्राः स्वयं कुर्वन्तु ।

प्रश्नावली 2 — अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) पृथिव्यां कति रत्नानि सन्ति?

हल

पृथिवी पर तीन रत्न हैं — जलम्, अन्नम् और सुभाषितम्। अतः 'कति' का उत्तर 'त्रीणि' है।

उत्तर: त्रीणि।

प्रश्न 2

(ख) अयं निजः परो वा इति गणना केषां भवति ?

हल

'यह अपना है या पराया' — ऐसी संकुचित गणना लघुचेतस् (छोटे मन वाले) लोगों की होती है।

उत्तर: लघुचेतसाम्।

प्रश्न 3

(ग) कार्याणि केन सिध्यन्ति ?

हल

कार्य उद्यम (परिश्रम) से ही सिद्ध होते हैं — 'उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि'।

उत्तर: उद्यमेन ।

प्रश्न 4

(घ) विद्या किं ददाति ?

हल

विद्या विनय (नम्रता) प्रदान करती है — 'विद्या ददाति विनयम्'।

उत्तर: विनयम् ।

प्रश्न 5

(ङ) जननी जन्मभूमिश्च कस्मात् गरीयसी ?

हल

माता और जन्मभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर (गरीयसी) हैं — 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी'।

उत्तर: स्वर्गात् ।

प्रश्न 6

(च) लङ्का कीदृशी आसीत्?

हल

लङ्का स्वर्णमयी (सोने की) थी, फिर भी श्रीराम को अपनी जन्मभूमि ही प्रिय थी।

उत्तर: स्वर्णमयी।

प्रश्नावली 3 — अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन उत्तराणि लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि कानि सन्ति?

हल

पृथिवी पर तीन रत्न जल, अन्न और सुभाषित हैं।

उत्तर: पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नं सुभाषितं च सन्ति ।

प्रश्न 2

(ख) उदारचरितानां भावः कः भवति ?

हल

उदार चरित वाले लोगों के लिए सम्पूर्ण पृथ्वी ही एक परिवार (कुटुम्ब) होती है।

उत्तर: उदारचरितानां वसुधा एव कुटुम्बकम् अस्ति ।

प्रश्न 3

(ग) मृगाः स्वयमेव कस्य मुखे न प्रविशन्ति ?

हल

हरिण स्वयं सोए हुए सिंह के मुख में प्रवेश नहीं करते — इसी प्रकार बिना उद्यम के कार्य सिद्ध नहीं होते।

उत्तर: मृगाः स्वयमेव सुप्तस्य सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति ।

प्रश्न 4

(घ) अभिवादनशीलस्य नित्यं कानि वर्धन्ते ?

हल

अभिवादन करने वाले (बड़ों का सम्मान करने वाले) की चार वस्तुएँ — आयु, विद्या, यश और बल — सदा बढ़ती हैं।

उत्तर: अभिवादनशीलस्य नित्यं चत्वारि आयुर्विद्यायशोबलं वर्धन्ते ।

प्रश्न 5

(ङ) मनुष्यः धनात् किम् आप्नोति ?

हल

मनुष्य योग्यता से धन, धन से धर्म, धर्म से सुख प्राप्त करता है — अतः धन से वह धर्म प्राप्त करता है।

उत्तर: मनुष्यः धनात् धर्मं प्राप्नोति ।

प्रश्न 6

(च) उत्पन्नेषु कार्येषु कीदृशं धनम् उपयोगाय न भवति ?

हल

कार्य उपस्थित होने पर दूसरे के हाथ में गया हुआ (परहस्तगत) धन उपयोग में नहीं आता।

उत्तर: उत्पन्नेषु कार्येषु परहस्तगतं धनम् उपयोगाय न भवति ।

प्रश्नावली 4 — चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयन्तु ।

प्रश्न 1

चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयन्तु । (चित्र देखकर वाक्यों की रचना करो) उदाहरणम्- वृक्षः फलानि यच्छति । त्वं फलानि स्वीकरोषि । अहं फलानि स्वीकरोमि ।

हल

वृक्ष से प्राप्त होने वाली वस्तुओं पर आधारित वाक्य-रचना:
(क) वृक्षः छायां यच्छति । छाया शीतला भवति । वयं छायायाम् विश्रामम् कुर्मः ।
(ख) वृक्षः कर्गदम् यच्छति । कर्गदः उपयोगाय भवति । वयम् कर्गदेषु लिखामः ।
(ग) वृक्षः काष्ठं यच्छति । काष्ठम् इन्धनाय भवति । भवननिर्माणे काष्ठस्य आवश्यकता भवति ।
(घ) वृक्षः शुद्धं वायुं यच्छति । अनेन पर्यावरणस्य शुद्धिः भवति । शुद्धेन वायुना वयं स्वस्थाः भवामः ।
(ङ) वृक्षः पुष्पाणि यच्छति । पुष्पाणि सुगन्धं प्रसारयन्ति । पुष्पाणां माला भवति ।

उत्तर: (क) वृक्षः छायां यच्छति । छाया शीतला भवति । वयं छायायाम् विश्रामम् कुर्मः । (ख) वृक्षः कर्गदम् यच्छति । कर्गदः उपयोगाय भवति । वयम् कर्गदेषु लिखामः । (ग) वृक्षः काष्ठं यच्छति । काष्ठम् इन्धनाय भवति । (घ) वृक्षः शुद्धं वायुं यच्छति । अनेन पर्यावरणस्य शुद्धिः भवति । (ङ) वृक्षः पुष्पाणि यच्छति । पुष्पाणि सुगन्धं प्रसारयन्ति ।

प्रश्नावली 5 — अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा ‘आम्’ अथवा ‘न’ इति लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नं पाषाणः च सन्ति?

हल

तीन रत्न जल, अन्न और सुभाषित हैं — पाषाण नहीं। अतः उत्तर 'न' है।

उत्तर: न

प्रश्न 2

(ख) किं धर्मेण सुखं प्राप्यते ?

हल

धर्म से सुख प्राप्त होता है — अतः उत्तर 'आम्' है।

उत्तर: आम्

प्रश्न 3

(ग) किं विद्या विनयं ददाति ?

हल

विद्या विनय प्रदान करती है — अतः उत्तर 'आम्' है।

उत्तर: आम्

प्रश्न 4

(घ) किम् अभिवादनशीलस्य विद्या वर्धते ?

हल

अभिवादनशील की आयु, विद्या, यश और बल बढ़ते हैं — अतः उत्तर 'आम्' है।

उत्तर: आम्

प्रश्न 5

(ङ) किम् उद्यमेन कार्याणि नश्यन्ति ?

हल

उद्यम से कार्य सिद्ध होते हैं, नष्ट नहीं होते — अतः उत्तर 'न' है।

उत्तर: न

प्रश्न 6

(च) किं जन्मभूमि स्वर्गात् गरीयसी भवति ?

हल

जन्मभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर होती है — अतः उत्तर 'आम्' है।

उत्तर: आम्

प्रश्नावली 6 — चित्रे दर्शितस्य नाम लिङ्गं च निर्दिशन्तु ।

प्रश्न 1

चित्रे दर्शितस्य नाम लिङ्गं च निर्दिशन्तु । (चित्र में दर्शाए गए का नाम और लिङ्ग लिखो ।)

हल

चित्रे दर्शितानां नामानि लिङ्गानि च —

सिंहः — पुंलिङ्गम्
फलम् — नपुंसकलिङ्गम्
महिला — स्त्रीलिङ्गम्
छाया — स्त्रीलिङ्गम्
पुस्तकानि — नपुंसकलिङ्गम्

उत्तर: सिंहः (पुंलिङ्गम्), फलम् (नपुंसकलिङ्गम्), महिला (स्त्रीलिङ्गम्), छाया (स्त्रीलिङ्गम्), पुस्तकानि (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रश्नावली 7 — वलये पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु ।

प्रश्न 1

वलये पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु । (घेरे में पदों को लिख कर सुभाषित पूरा करो।)

हल

सुभाषितम् — विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्। पात्रत्वाद् धनम् आप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥

वलयेषु क्रमशः — विद्या → ददाति → विनयम् → विनयात् → याति → पात्रताम् → पात्रत्वात् → धनम् → आप्नोति → धनात् → धर्मम् → ततः → सुखम्

उत्तर: रिक्तवलयेषु — विनयम्, याति, पात्रत्वात्, आप्नोति, धर्मम्, सुखम्

प्रश्नावली 8 — पट्टिकातः पदानि चित्वा निर्देशानुसार पदानि लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) प्रथमान्त-पुंलिङ्गपदानि (प्रथमा-विभक्ति, पुंलिङ्ग पद) — 1. उद्यमः 2. ..... 3. ..... 4. .....

हल

पट्टिका के पदों में से प्रथमा-विभक्ति के पुंलिङ्ग पद चुने गए हैं।

उत्तर: 1. उद्यमः 2. विनयः 3. निजः 4. पराक्रमः

प्रश्न 2

(ख) प्रथमान्त-स्त्रीलिङ्गपदानि (प्रथमा-विभक्ति, स्त्रीलिङ्ग पद) — 1. वसुधा 2. ..... 3. ..... 4. ..... 5. .....

हल

पट्टिका के पदों में से प्रथमा-विभक्ति के स्त्रीलिङ्ग पद चुने गए हैं।

उत्तर: 1. वसुधा 2. जननी 3. विद्या 4. बुद्धिः 5. शक्तिः

प्रश्न 3

(ग) प्रथमान्त-नपुंसकलिङ्गपदानि (प्रथमा-विभक्ति, नपुंसकलिङ्ग पद) — 1. साहसम् 2. ..... 3. ..... 4. ..... 5. .....

हल

पट्टिका के पदों में से प्रथमा-विभक्ति के नपुंसकलिङ्ग पद चुने गए हैं।

उत्तर: 1. साहसम् 2. धैर्यम् 3. पत्रम् 4. मूलम् 5. धनम्

प्रश्नावली 9 — पाठगतानि सुभाषितानि स्मृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

प्रश्न 1

(क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि ..... सुभाषितम्।

हल

पृथिवी पर तीन रत्न — जल, अन्न और सुभाषित।

उत्तर: पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नम् सुभाषितम्।

प्रश्न 2

(ख) उदारचरितानां तु ..... कुटुम्बकं भवति ।

हल

उदार चरित वालों के लिए सम्पूर्ण वसुधा ही कुटुम्ब है।

उत्तर: उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकं भवति ।

प्रश्न 3

(ग) उद्यमेन हि ..... सिद्ध्यन्ति ।

हल

उद्यम (परिश्रम) से ही कार्य सिद्ध होते हैं।

उत्तर: उद्यमेन हि कार्याणि सिद्ध्यन्ति ।

प्रश्न 4

(घ) अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनः ..... वर्धन्ते ।

हल

बड़ों का अभिवादन करने वाले की चार वस्तुएँ — आयु, विद्या, यश, बल — बढ़ती हैं।

उत्तर: अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनः चत्वारि आयुर्विद्या यशोबलं वर्धन्ते ।

प्रश्न 5

(ङ) उद्यमः ..... पराक्रमः ।

हल

प्रसिद्धं सुभाषितम् — "उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः। षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत्॥" अतः रिक्तस्थाने "साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः" इति पूरणीयम्।

उत्तर: उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

प्रश्न 6

(च) विद्या ..... ददाति ।

हल

विद्या विनय प्रदान करती है।

उत्तर: विद्या विनयं ददाति ।

प्रश्न 7

(छ) जननी जन्मभूमिश्च ..... गरीयसी भवति ।

हल

माता और जन्मभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर हैं।

उत्तर: जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी भवति ।

प्रश्नावली 10 — चित्राणि दृष्ट्वा उचितान् श्लोकांशान् लिखन्तु ।

प्रश्न 1

चित्राणि दृष्ट्वा उचितान् श्लोकांशान् लिखन्तु । (चित्र देखकर उचित श्लोकों का अंश लिखो)

हल

प्रत्येक चित्र के अनुसार उपयुक्त सुभाषित-अंश:

(क) उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि ।

(ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नम् सुभाषितम्।

(ग) जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

(घ) पात्रत्वाद् धनम् आप्नोति ।

(ङ) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

उत्तर: (क) उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि । (ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलम् अन्नम् सुभाषितम्। (ग) जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी । (घ) पात्रत्वाद् धनम् आप्नोति । (ङ) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

प्रश्नावली योग्यताविस्तरः — एतानि सुभाषितानि विविधग्रन्थेभ्यः स्वीकृतानि सन्ति — तेषां ग्रन्थानां परिचयः

प्रश्न 1

पाठस्य सुभाषितानि येभ्यः ग्रन्थेभ्यः स्वीकृतानि सन्ति, तेषां ग्रन्थानां परिचयं लिखन्तु ।

हल

(क) चाणक्यनीतिः — एषः एकः नीतिग्रन्थः अस्ति । अस्य रचनाकारः चाणक्यः अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे सूत्ररूपेण धर्म-संस्कृति-न्यायव्यवस्था-शान्ति-सुशिक्षा-इत्यादीनां विषये सुन्दरं विवरणम् अस्ति ।

(ख) मनुस्मृतिः — एकः प्रसिद्धः नीतिग्रन्थः धर्मग्रन्थः च अस्ति । अस्य रचनाकारः महर्षिः मनुः अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे द्वादश अध्यायाः सन्ति । संसारस्य उत्पत्तिः, धर्मः, संस्कृतिः, मनुष्यस्य कर्तव्यानि इत्यादीनां वर्णनम् अस्ति ।

(ग) पञ्चतन्त्रम् — कथाग्रन्थः अस्ति । अस्य रचनाकारः पण्डितः विष्णुशर्मा अस्ति । अस्मिन् पञ्च तन्त्राणि सन्ति — मित्रभेदः, मित्रलाभः, काकोलूकीयम्, लब्धप्रणाशः, अपरीक्षितकारकं च ।

(घ) हितोपदेशः — अस्य रचनाकारः नारायणपण्डितः अस्ति । अस्मिन् पशु-पक्षिणां कथाभिः बालानां कृते नीतिबोधः प्रस्तुतः अस्ति ।

(ङ) रामायणम् — एषः ग्रन्थः भारतीयसंस्कृतेः आदर्शस्वरूपं दर्शयति । रचयिता महर्षिः वाल्मीकिः अस्ति । अस्मिन् भगवतः श्रीरामस्य चरितं वर्णितम् अस्ति । एषः आदिकाव्यम् इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ।

(च) सुभाषितरत्नभाण्डागारः — अस्मिन् ग्रन्थे विविध-संस्कृतग्रन्थेभ्यः सुभाषितानि चित्वा तेषां सङ्कलनं कृतम् अस्ति ।

उत्तर: सुभाषितानि चाणक्यनीतिः, मनुस्मृतिः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, रामायणम् एवं सुभाषितरत्नभाण्डागारः इति ग्रन्थेभ्यः स्वीकृतानि सन्ति ।

प्रश्नावली परियोजनाकार्यम् — परियोजनाकार्यम्

प्रश्न 1

पाठस्य सर्वाणि सुभाषितानि बृहत् स्फोरकपत्रे सचित्रं लिखित्वा कक्षायाः भित्तौ स्थापयन्तु ।

हल

यह परियोजना-कार्य छात्रों को स्वयं करना है — सभी सुभाषितों को बड़े चार्ट-पत्र पर सचित्र लिखकर कक्षा की दीवार पर लगाएँ।

उत्तर: छात्राः स्वयमेव कुर्वन्तु ।

प्रश्न 2

सुभाषितेषु प्रयुक्तानां क्रियापदानां सूचीं कुर्वन्तु । तेषाम् आधारेण वाक्यरचनां कुर्वन्तु ।

हल

सुभाषितों में प्रयुक्त क्रियापदों के आधार पर वाक्य-रचना:
भवन्ति — संस्कृते त्रीणि वचनानि भवन्ति ।
सन्ति — अन्नम् जलं सुभाषितं च रत्नानि सन्ति ।
सिध्यन्ति — परिश्रमेण एव कार्याणि सिध्यन्ति ।
प्रविशन्ति — मृगाः सुप्तस्य सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति ।
वर्धन्ते — अभिवादनशीलस्य आयुः विद्या यशः बलम् च वर्धन्ते ।
ददाति — विद्या विनयम् ददाति ।
आप्नोति — योग्यः नरः जीवने सर्वसुखं आप्नोति ।
रोचते — मह्यम् मम देशः एव रोचते ।
यच्छन्ति — धनिकाः दरिद्रेभ्यः भोजनं यच्छन्ति ।

उत्तर: क्रियापदानि — भवन्ति, सन्ति, सिध्यन्ति, प्रविशन्ति, वर्धन्ते, ददाति, आप्नोति, रोचते, यच्छन्ति — एतेषाम् आधारेण वाक्यरचना उपर्युक्ता ।

प्रश्न 3

विद्या, उद्यमः, अभिवादनशीलः इत्यादिगुणाः येषु सन्ति तादृशानां पञ्चानां महापुरुषाणां जीवनपरिचयं पठन्तु लिखन्तु च ।

हल

यह परियोजना-कार्य छात्रों को स्वयं करना है — विद्या, उद्यम, विनय आदि गुणों से युक्त पाँच महापुरुषों का जीवन-परिचय पढ़कर लिखें।

उत्तर: छात्राः स्वयमेव कुर्वन्तु ।